

## २२. समीक्षा, पद्धती व प्रकार

प्रा. डॉ. अनुराधा रा. मुळे  
श्री शिवाजी महाविद्यालय, चिखली.

मानवाच्या ज्या अनेक उपजत प्रवृत्ती असतात त्यात आपली अनुकूल किंवा प्रतिकूल प्रतिक्रिया व्यक्त करण्याची प्रवृत्ती असते. त्याचप्रमाणे अशाच प्रकारची कृती आपण कलाकृतीच्या संदर्भातही करत असतो. त्यामुळे एखाद्या नाटकाने किंवा कादंबरीने आपले लक्ष वेधून घेतले म्हणजे आपल्याला पुस्तक हातचे सोडवत नाही. उलट नाही आवडले तर आपण ताबडतोब हातावेगळे करतो. सारांश समीक्षा ही स्वाभाविक प्रवृत्ती आहे. स्वतः कोणताही बरा-वाईट अनुभव घेणे, अनेक अनुभवांच्या आधारे आपले मत बनवणे, दुसऱ्याचे जे पटत नाही ते खोडून काढणे आणि स्वतःच्या विचारांशी पटते त्याचा आग्रह धरणे या सर्व प्रक्रियेतून समीक्षा सिद्ध होत असते.

### संकल्पना

इंग्रजीत समीक्षा या शब्दाला criticism हा शब्द वापरतात. एखाद्या ग्रंथाची, पुस्तकाची विवेचक दृष्टीने केलेली पाहणी, मूल्यमापन म्हणजे समीक्षा.

लिहिलेली कलाकृती वाचकांपर्यंत चांगल्या पद्धतीने पोहोचविणे म्हणजे समीक्षा. मुळातच समीक्षेच्या भाषेवर इंग्रजी समीक्षेचा प्रभाव असल्या कारणाने साहित्याच्या सर्व अंगाचा परिचय करून समीक्षा दुर्बोध होत आहे. समीक्षा ही विविध अंगाने आशय आणि अभिव्यक्ती या दोन्ही अंगाने पुढे जात असते. ज्ञानेश्वरी ही भगवद्गीतेवरील मूळ अर्थाला अधिक प्रखर करणारी टीका होय. अधिक सूक्ष्मतेने समीक्षा साहित्याचा विचार करते, इतिहासाच्या अंगाने विचार करता येतो.

शब्दाच्या पलीकडे जाऊन त्याच्या अस्तित्वाच्या सौंदर्याचा शोध घेणारी आहे, तिचेच नाव समीक्षा. सारख्या नजरेने तटस्थपणे पाहणे म्हणजे समीक्षा. कलाकृतीचे तटस्थपणे मूल्यमापन करणे म्हणजे समीक्षा. समीक्षेत निर्णय देणे महत्वाचे आहे. पाश्चात्य व भारतीय विचारवंतांनी समीक्षेच्या काही व्याख्या केल्या आहेत.

### व्याख्या

- १) डब्ल्यु बी.वर्ल्सफोल्ड : समीक्षा म्हणजे कला व साहित्याच्या क्षेत्रात निर्णय देणे.
- २) मॅथ्यू अर्नोल्ड : कलाकृतीतील गुणांची स्तुती करणे वा एखाद्या वस्तुचे यथार्थ अवलोकन करणे.
- ३) सी.पी.विचेस्टर : कोणत्याही कलाकृतीचे बौद्धिक रसग्रहण म्हणजे समीक्षा होय.
- ४) जॉन ड्युई : समीक्षा म्हणजे निर्णय.
- ५) रा.शं.वाळिवे : कलाकृतीच्या योग्यतेविषयी निर्णय देणे म्हणजे टीका.
- ६) वा.ल.कुळकर्णी : वाङ्मयीन टीका म्हणजे कधी न संपणारा शोध आहे.